

ва машаққатли меҳнати хукумат раҳбари ҳам Самарқанд конференциясида алоҳида қайд этиб ўтди: “Бугунги фурсатдан фойдаланиб, сизларга, сизларнинг тимсолингизда эса сизларнинг ҳамкасбларингизга – олимлар, тарихчи-шарқшунослар, археологлар, антропологлар, сарғайиб кетган қадимги қўлёзма ва саҳифалар устида кўз нурини тўкиб машаққатли меҳнат қилаётган бошқа кўплаб соҳаларнинг мутахассисларига самимий миннатдорлик билан мурожаат қилиб айтмоқчиман: сизларнинг саъй-ҳаракатларингиз туфайли ўтмишда яратилган инсоният тафаккури хазинаси бугунги авлодлар ва замондошларимиз учун хизмат қилмоқда, олис-олис даврлар ва цивилизацияларнинг ажойиб ва сирли олами ўзини намоянча этмоқда”¹.

Лойиҳа ишлари даврида кўплаб мулоҳазалар юзага келмоқда, уларнинг барчаси лойиҳа сўнгида яратилиши кўзда тутилган ўқув-услубий қўлланмада алоҳида хулосалар асосида батафсил баён этилади. Улардан бирини ушбу мақоланинг хулосаларидан бири сифатида ҳам айтиш мумкин. Жумладан, юқорида зикр этилган қарорларда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари марказига республикадаги барча ноёб қўлёзма ва тошбосма асарларнинг электрон реестрини тузиш вазифаси юклатилган ва бу борада ишлар олиб борилмоқда. Мазкур йўналишдаги ишни тарихий ҳужжатларга ҳам қўллаган ҳолда, республикадаги барча тарихий ҳужжатлар коллекцияларининг реестрини тузиш, юқоридаги эзгу мақсадларни яна ҳам тўлдирувчи ишлардан бири бўлади.

ҚОРИЕВ ОДИЛЖОН

Тарих фанлари номзоди, ТошДШИ ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази

Термизлик алломалар илмий меросини ўрганиш масаласи

Аннотация. Мақола ўрта асрларда яшаб ижод этган термизлик олимларнинг илм-фаннинг турли йўналишларида қолдирган илмий мероси ва бу мероснинг ўрганилиши масаласига бағишланган. Бу минтақадан етишиб чиққан олимлар гуманитар, шу жумладан, ислом илмлари билан бир қаторда, аниқ фанлар соҳасида ҳам самарали меҳнат қилиб, ўнлаб асарлар ёзганлар. Бу асарлар қўлёзмалари нусхалари жаҳоннинг турли мамлакатлари қўлёзмалар хазиналарида сақланади. Бу асарларни имкон даражасида аниқлаб, уларни ўрганиш ва нашр қилиб, халқимизга етказиш муҳим вазифа ҳисобланади.

Таянч сўз ва иборалар: Мерос, қўлёзма, нусха, Мовароуннаҳр, фихрист, хазина, Термиз, аллома, ислом илмлари, гуманитар соҳа, аниқ фанлар, адабиёт, фалакиёт, Ҳандаса.

¹ Президент Ислом Каримовнинг «Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти» мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи. “Халқ сўзи”, 2014 йил 16 май.

Аннотация. Статья посвящена вопросу изучения научного наследия ученых – выходцев из Термеза. Ученые региона трудились в различных направлениях точных и гуманитарных наук. Они оставили достаточно большое научное наследие. В статье указываются объективные и субъективные трудности, связанные с изучением этого научного наследия и предлагаются пути их решения.

Опорные слова и выражения: наследие, рукопись, копия, Маверауннахр, каталог, сокровищница, Термез, деятель, исламские науки, гуманитарная сфера, точные науки, литература, астрономия, хранилище.

Summary. The article is dedicated to the subject of the study of the scientific heritage of scholars from Termez. It is known that Termez from the Middle Ages was accepted as one of the scientific centres of Mawarannahr and Khorasan. The scholars of the region worked in different directions of the fields of sciences such as natural sciences and humanitarian sciences. As a result, they have left a great scientific heritage. In this article the author tries to indicate objective and subjective difficulties, connected with the study of this scientific heritage and he gives his own suggestions on how to solve them.

Keywords and expressions: The heritage, manuscript, the Middle Ages, Mawarannahr, catalogue, scientific centres, Termez, Islamic science, natural sciences, Literature, Astronomy, funds.

Мамлакатимизда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий соҳаларда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар, ютуқ ва муваффақиятлар мутлақо ҳақли равишда мустақиллик йиллари билан боғланади. Айниқса, маънавият соҳасида амалга оширилаётган ишлар мисолида буни янада яққол кўриш мумкин. Ўрта асрларда яшаб ижод этган аждодларимиз илмий даҳоси инсоният тараққиётининг минглаб йилларга истиқболини белгилаб берган оламшумул тарихий аҳамиятини ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб берди. Буюк алломаларимиз қолдириб кетган бебаҳо илмий мероснинг аксарият қисми мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритмагунича минглаб қўлёзмалар қаттида қолиб келгани ҳам айни ҳақиқат. Энг ачинарлиси, бу бебаҳо бойликдан Ғарб мамлакатлари аллақачон ўрганиб, баҳраманд бўла бошлаганда ҳам, биз бу неъматдан бебаҳра қолиб келдик. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ аждодларимизнинг илмий меросини рўёбга чиқаришга бўлган ҳаракатлар бошлаб юборилди. Бу, айниқса, мустақилликдан олдинга даврларда мутлақо тақиқланган соҳа бўлган ислом илмлари мисолида равшан намоён бўлади. Ўтган йигирма йилдан ортиқ вақт давомида аждодларимизнинг бу соҳадаги илмий меросини тадқиқ қилиш ва халқимизга етказиш бўйича самарали меҳнат қилинди. Бу борада бошқа мутахассислар қатори шарқшунос манбашунос олимларнинг меҳнатлари алоҳида ўрин тутди.

Ўтган 2014 йили Самарқандда бўлиб ўтган “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” мавзuidaги халқаро конференцияда мамлакатимиз Президенти бу соҳа мутахассисларининг заҳматли ишларига эътибор қаратиб “Бизнинг халқимизда “Илм билан шуғулланиш — игна билан қудуқ қазии билан баробар” деган мақол бор. Ана шу игна билан қудуқ

*қазийётганлар бор бўлсин!*¹ деган сўзлари шарқшунос, тарихчи олимлар меҳнатига берилган юксак баҳо бўлди. Албатта, назаримизда, бу сўзлардан шу соҳада меҳнат қилувчи ҳар бир мутахассиснинг кўкси тоғдек кўтарилиб, бир ғайратига минг ғайрат қўшилди. Мамлакатимиз раҳбари мазкур маърузада билдирган юксак баҳо билан бир қаторда, шарқшунос, тарихчи олимлар олдида турган вазифаларни ҳам белгилаб бердилар. *“Бугун ҳеч бир муболағасиз айтиши мумкин ва буни мен алоҳида қайд этмоқчиман, ўрта асрлар Шарқ даҳоларининг буюк каишфиётларидан иборат илмий мероснинг чуқур қатламлари ҳали тўлиқ ўрганилмаган ва ўз тадқиқотчиларини кутмоқда”*². Дарҳақиқат, мамлакатимиздаги мавжуд қўлғамалар ҳазиналарида илм-фаннинг турли соҳаларига оид ўн минглаб жилд қўлғам асарлар сақланмоқда. Дунёда энг бой қўлғам ҳазиналаридан бири ҳисобланмиш Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлғамалари маркази ҳазинасида бир неча ўн минг жилд қўлғам асарлар сақланади. Шарқшунос олимлар қатор йиллар давомида бу маданий маънавий бойликни тадқиқ этиб, халқимиз қўлига етказиш борасида тинмай меҳнат қилиб келмоқдалар. Шунга қарамай, бизнинг бу бойлигимиз шу қадар салмоқлики, ўтган даврда амалга оширилган ишлар нечоғлиқ самарали бўлмасин, қилиниши лозим бўлган ишлар ниҳоятда кўп. Юртбошимиз ўз нутқларида Самарқандда халқаро конференцияни ўтказишдан кўзланган мақсадлар ҳақида гапириб: *“Бебаҳо илмий меросни янада теран тадқиқ этиши ва оммалаштиришига қаратилган саъй-ҳаракатларга янги туртки бериши”*³ эканлигини таъкидлаган эдилар.

2015 йилда Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлғамалари марказида “Термизлик алломалар илмий меросини тадқиқ этиш, асарларининг таржима ва нашрини амалга ошириш” лойиҳасини амалга ошириш бўйича илмий ижодий гуруҳ иш бошлади. Лойиҳадан кўзланган мақсад мамлакатимиз раҳбари томонидан Самарқанддаги халқаро конференциянинг очилиш маросимида сўзланган нутқда белгилаб берилган алломаларимиз илмий меросини тадқиқ этиш ва халқимиз орасида оммалаштириш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2014 йилнинг 28 ноябрь куни Термиз шаҳрида “Ҳаким ат-Термизий” мажмуасини зиёрат қилиш чоғида термизлик алломалар илмий меросини тадқиқ этиш ва уларни кенг халқ оммасига етказиш борасидаги тавсияларини амалга оширишдир. Бу вазифани бажариш хусусида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 30 декабрь 2014

¹ Президент Ислоҳ Каримовнинг “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” мавзуидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи. “Халқ сўзи”, 2014 йил 16 май.

² Ўша манба.

³ Президент Ислоҳ Каримовнинг “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” мавзуидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи. “Халқ сўзи”, 2014 йил 16 май.

йилги 07/1-266 рақамли ишлар режаси ҳам қабул қилинган. Бугунги кунда лойиҳада белгиланган ишларни амалга ошириш учун республикада кўзга кўринган мутахассис олимлардан ташкил топган ижодий гуруҳ шакллантирилди. Дастлабки босқичда илм фаннинг турли соҳаларида фаолият олиб борган термизлик олимларнинг рўйхатини тузиш, уларнинг илмий меросидан бўлган ва бизгача етиб келган асарлари қўлёзмалари фихристи (каталоги)ни тузиб, нашр қилишни мақсад қилинган. Айни шу босқичдан бошлаб термизлик алломалар асрларини араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилиш ишлари ҳам бошлаб юборилди.

Жаҳон илм-фани ва маданияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган алломаларнинг энг дастлабкилари илк ўрта асрларда яшаб ижод қилганлар. Термизлик алломалар ҳаёти ва ижодини тадқиқ қилиш ишлари, аввало, мазкур маълумотларни бериши мумкин бўлган манбаларни белгилаб олишни такозо этади. Бу борада, албатта, ёзма манбалар, жумладан, олимлар асарларининг қўлёзма нусхалари нодир манба ҳисобланади¹. Бироқ ҳар доим ҳам бундай манбаларни қўлга киритиш осон иш эмас. Зеро, асрлар давомида қўлёзмалар дунёнинг турли мамлакатларига тарқаб кетиши, вақт ўтиши билан йўқолиб кетиши каби сабабларга кўра жуда ҳам камайиб кетади. Кейинги ўринда био-библиографик асарлар бўлиб, аксар ҳолатларда улар бой маълумотлар бериши билан қадрланади². Инсоният тараққиёти тамаддунига тамал тошини қўйган Шарқ маданияти ва илмий меросини ўрганишга Ғарб дунёси кўпроқ ғайрат кўрсатган. Натижада Шарқ алломалари ҳаёти ва илмий мероси, асарлари қўлёзма нусхалари ҳақида маълумот берувчи каталоглар, турли тадқиқотлар вужудга келган³. Жумладан, термизлик алломалар асарларини тадқиқ қилиш, танқидий матнини тузиш ва нашр қилишда ҳам инглиз, немис олимларнинг ҳиссалари катта⁴.

¹ Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ас-Суврат ат-Термизий. Шамоил ан-Набий. Шарқ қўлёзмалари маркази инв. № 3068; Юсуф Самандар Хожа Термизий. Дастур ал-Мулуқ. Шарқ қўлёзмалари маркази инв. № 1437 ва ҳ.к.з.

² Стори Ч. А. Персидская литература. (Био-библиографический обзор.) Перевел с английского, переработал и дополнил Ю. Э. Брегель. – М., 1972; *Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum a Mustafa ben Abdallah Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khalifa celebrato compositum primum edidit ... G. Fluegel. I–VII.* – Leipzig-London, 1835–1858; *Encyclopaedie des Islam. B-de I–IV.* – Leiden-Leipzig, 1913–1936.

³ Brockelmann C. *Geschichte der arabischen Litteratur.* 1–2. – Weimar-Berlin, 1898–1902; *Geschichte des arabischen Schrifttums von Fuat Sezgin.* 1–7. – Leiden, 1967–1979; Арабские рукописи Института востоковедения АН СССР. Краткий каталог. Под ред. А. Б. Халидова. 1–2. – М., 1986; СВР – Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т. I–X. – Т., 1952–1980; *Verzeichnisse d arabischen Handschriften von W. Ahlwardt. B-de I–X.* – Berlin, 1997–1880 (*Die Handschriften Verzeichnisse d. Kgl. Bibliothec zu Berlin. VII–IX, XVI–XXII*) ва ҳ.з.

⁴ Arberry und Abdalqadir, Vorwort zum K. ar-Riyada. – Kairo, 1947; O. Yahya, *L'Oeuvre de Tirmidi, essai bibliographique* in: Mel. Massignon III, 1957. – P. 411–478; N.L. Heer, *Some Biographical and Bibliographical notes on al-H. at-T.* in: *The World of Islam, Studies in honour of Philip K. Hitti.* – London, 1959. – P. 121–134 ва ҳ.к.з.

Термизлик алломалар илмий меросини тадқиқ қилиш жараёнида кўзга ташланган нарса, бу – ҳудуддан етишиб чиққан олимлар илк ўрта асрлардаёқ самарали ижод қилганликлари ҳақидаги далиллар бўлди. Жумладан, ал-Ҳаким ат-Термизий (820–932) турли манбалардаги маълумотларга қараганда юздан ортиқ асар яратган¹. Улардан етмишга яқини бизнинг давримизгача етиб келган. Бироқ мамлакатимиз ҳудудида улардан жуда кам микдордагиси сақланиб қолган. Шу билан бир қаторда, олимнинг бизгача етиб келган асарларининг кўп қисми турли Ғарб ва Шарқ мамлакатлари қўлёзма хазиналарида сақланади. Термизлик олимлардан яна бири Абу Исо ат-Термизий (824–893)нинг асарлари қўлёзма нусхалари ҳам қатор хориж мамлакатларда кўплаб нусхаларда сақлангани ҳолда, мамлакатимиз хазиналарида жуда кам сонда учрайди². Илмий мероси озми-кўпми ўрганилиб, илмий жамоатчиликка ва кенг китобхонлар оммасига тақдим этилган термизлик алломалардан энг машҳурлари ҳам Абу Абдуллоҳ ал-Ҳаким ат-Термизий ва Абу Исо ат-Термизийлардир. Ваҳоланки, илм-фаннинг турли соҳаларида ижод қилган термизлик олимларнинг сони юздан ортиқдир. Албатта, булар ўрта асрларга оид турли манбаларда номлари зикр қилинган ва шу тарика аниқлаш имкони бўлган олимлар сонидир. Масаланинг яна бир муаммоли томони шундаки, термизлик олимларнинг аксарият қисмининг илмий мероси ҳақидаги маълумотлар ҳозирча топилган эмас. Бунинг асосий сабабларидан бири термизлик олимлар илмий меросини барча мавжуд манбаларни жалб қилган ҳолда тизимли ва изчил тадқиқ қилинмаганлигидир.

Деярли барча соҳаларда бўлгани каби, мустақилликкача бўлган даврда маънавий, маданий тарихимиз сарчашмалари бўлган аждодларимиз илмий меросини, айниқса, ислом илмлари намояндаларининг асарларини ўрганиш, таҳлил ва тадқиқ қилиш имкони бўлмаганлиги бу борадаги нуқсон ва камчиликларга сабаб бўлди. Натижада дунёнинг аксарият ривожланган мамлакатлари халқлари катта қизиқиш билан ўрганиб, унумли ва самарали фойдалар чиқара олган аждодларимиз даҳосидан узоқлашиб, бебаҳра қолдик. Фикримизнинг далили сифатида айрим маълумотларга мурожаат қилайлик. Аллома ал-Ҳаким ат-Термизийнинг бугуни кунда бизгача етиб келган етмишдан ортиқ асаридан атиги учтасининг, булар “Наводир ал-усул”, “Солнома” ва “Наврўзнома” асарларининг санокли нусхаларигина мамлакатимиз қўлёзма хазиналарида сақланишини эслатиб ўтиш kifoya³. Ваҳоланки, олим асарларининг қўлёзма нусхалари дунёнинг йигирмага яқин Ғарб ва Шарқ мамлакатларида сақланади⁴. Мазкур асарларнинг ўттизга яқини яна

¹ Geschichte des arabischen Schrifttums von Fuat Sezgin. 1–7. – Leiden, 1967–1979; C. Brockelmann. Geschichte der arabischen Litteratur. 1–2. – Weimar-Berlin, 1898–1902; GAL, Supplementbande. 1–3. – Leiden, 1937–1942.

² СБР – Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т. I–X. – Т., 1952–1980.

³ Ўша манба.

⁴ Heer N. L. Some Biographical and Bibliographical notes on al-H. at-T. in: The World of Islam, Studies in honour of Philip K. Hitti. – London, 1959. – P. 121–134; Geschichte des arabischen Schrifttums von Fuat Sezgin. 1–7. – Leiden, 1967–1979.

ўша Ғарб ва Шарқ мамлакатлари мутахассислари томонидан тадқиқ қилинган, танқидий матнлари амалга оширилган ва нашр қилинган¹. Ўрта асрлар ислом илмларидан ҳадис илми соҳасида алоҳида эътирофга сазовор бўлган муҳаддис Абу Исо ат-Термизийнинг илмий мероси ватандоши ал-Ҳаким ат-Термизий асарлари сонига тенглаша олмаса-да, дунёда эътироф этилганлиги, илм соҳасининг тараққиётидаги аҳамияти нуқтаи назаридан нуфузи кам эмас. Бу зотнинг олтига саҳиҳ тўпламлар сирасидан ўрин олган “Сунан ат-Термизий” асарлари қўлёзма нусхалари масаласида ҳам ҳолат шундай. Олимнинг бизгача етиб келган ва маълум бўлган асарлари “Сунан”дан ташқари “Шамоил ан-набий”, “Тасмият асҳоб ар-Расул”, “Китаб ал-илал ал-кабир” номли асарларидан “Сунан” ва “Шамоил ан-Набий”нинг чекланган сондаги нусхаларигина мамлакатимиздаги қўлёзмалар хазиналарида сақланади². Тадқиқотлар натижасида термизлик олимлар ислом илмлари билан бир қаторда, табобат, математика, адабиёт, тарих, астрономия ва бошқа фан соҳаларида ҳам фаолият олиб борганликлари маълум бўлди. Масалан, Аҳмад ибн Абу Саййид Ваққос Термизий манбаларда фалакиёт, тиббиёт илми билан шуғулланган олим сифатида зикр қилинади³. Тадқиқотчилар яна бир термизлик олим Абулҳасан Али Муҳаммад Мунжик ат-Термизий (X–XI асрлар)ни иқтидорли шоир, истеъдодли мусиқачи, хушовоз хонанда ва ҳажвчиликда ҳам моҳир ижодкор бўлганлигини тасдиқлайдилар⁴. Ўрта асрлар Термиз адабий муҳитининг ёрқин намояндалари сифатида Абу Бакр Умар ат-Термизий, Адиб Исмоил Термизий, Шихобиддин Собир ибн Исмоил ат-Термизий, Қатрон ибн Мансур Ажалий каби ва яна бошқа ўнлаб адиб ва шоирларнинг номларини келтириш мумкин⁵. Термизлик олимлар ва ижодкорлар қаторида меъморлар (Абу Наср Муҳаммад ибн Аҳмад), хаттотлар (Муҳаммад ибн Мўмин ат-Термизий – XIV асрда яшаб ижод қилган моҳир хаттот), халқ амалий санъатидан мискарлик соҳаси намояндалари (Мавлоно Аҳмад ат-Термизий бу зот бир пайтнинг ўзида ҳам хассос табиб,

¹ Ал-Ҳаким ат-Термизий. Адаб ан-нафс. Таржима ва тадқиқот А. J. Arberry ва Али Ҳасан Абдулқодир. – Қоҳира, 1947; Ал-Ҳаким ат-Термизий. Акъас ва-л-Муғтаррун. Таржима ва тадқиқот Аҳмад Абдулрахим ас-Сойиҳ ва ас-Саййид ал-Жамилий. – Қоҳира, 1990; Ал-Ҳаким ат-Термизий. Жавоб китаб мин ар-Рай. Таржима ва тадқиқот Б. Радке. B. Radtke, 1996. – Байрут-Штутгарт, Radtke, Bernd “A Forerunner of ibn al-Arabi: Hakim Tirmidi on Sainthood” in Journal of the Ibn Arabi Society 8, 1989. Geyoushi, Muhammad Ibraheem. “The Influence of al-Tirmidi on Sufi Thought”, in The Islamic Quarterly 20, 1978, 104 ff.

² СБР – Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т. I–X. – Т., 1952–1980.

³ Азимов М. Сурхондарё ижодкорлари. – Қарши: Насаф, 2006. 58-б.

⁴ Муртазов Б. Мунжик Термизий // Городская культура Бактрии – Тохаристан-Самарканд: Инс. Археологии, 1995. – С. 21–23; Муртазов Б. Мунжик Термизий ва унинг замондошлари // Термиз: Тарихий тадқиқотлар, илмий хулосалар. – Т.: Мерос, 2001. 74–79-б.

⁵ Муҳаммад Авфий. Лубоб ул-албоб. – Техрон: Мумтоз, 1361. – С. 160; Абдуллоев А. Адиб Собир Тирмизий. – Душанбе: Дониш, 1969. – С. 189; Самарқандий, Давлатшоҳ. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан). – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 37–38-б. ва бошқалар.

хам забардаст мунажжим ҳам бўлган) ва мусаввирлар (Мир Мусаввир Термизий) риёзиёт илми олимлари (Али ибн Бадр ат-Термизий) бор. Мақоламиз ҳажми чекланганлиги боис барча термизлик алломаларнинг исмларини келтира олмасак-да, зикр этилган маълумотлардан ҳам кўриниб турибдики, минтақа олимлари илм-фаннинг турли йўналишларида самарали ижод қилиб, бой илмий мерос қолдирганлар.

Шу билан бир қаторда, бу илмий меросни тадқиқ этиш борасида муайян объектив қийинчиликлар ҳам бор. Бу ўринда, энг аввало, термизлик алломалардан қолган илмий мероснинг аксарияти юртимиздан ташқарида ўзга хорижий мамлакатларда сақланаётганлигини айтиш лозим. Термизлик олимлар асарларининг қўлёзма нусхалари жумладан, Германия, Франция, Россия, Туркия, Англия, Ирландия каби Европа мамлакатлари, Марокаш, Тунис, Жазоир, Сурия, Миср каби Африка мамлакатлари, Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Афғонистон каби Осиё мамлакатлари қўлёзмалар фондларида сақланади. Қизиги шундаки, мазкур мамлакатларнинг қўлёзма ҳазиналарида алломалар асарларининг ўнлаб, айрим ҳолларда, ҳатто юзлаб нусхаларда сақлангани ҳолда мамлакатимиз ҳазиналарида мутлақо мавжуд эмас ёки борлари ҳам кам сонда сақланиб қолган. Бунинг аниқ сабаблари ҳақида муайян ҳулосаларимиз йўқ. Албатта, мамлакатимиз мустақиллигидан олдинги сиёсий, маънавий вазият ўз таъсирини ўтказгани сир эмас. Шу билан бир қаторда, тарихнинг муайян даврларида олимлар ва уларнинг дунёқарашлари ва илмий позициялари ҳар доим ҳам авом томонидан дарҳол тушунилиб, ижобий қабул қилинмаганлиги ҳам бор ҳақиқат. Масалан, ҳадис илмининг пешвоси Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810–870)нинг бошидан кечирганлари, Ҳаким ат-Термизийнинг тасаввуфий қарашлари сабабли замондошлари томонидан таъқиб қилиниши каби мисоллар, эҳтимол, охирокибат алломалар асарларининг нусхалари кўпроқ хориж мамлакатларига тарқалиб кетишига сабаб бўлгандир.

Барча объектив ва субъектив сабаб ва оқибатларга қарамай, термизлик алломалар илмий мероси мутахассислар эътибор марказида бўлиб келган. Ҳаким ат-Термизий илмий мероси мисолида бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ўтган даврларда олимнинг илмий мероси асосан хорижий Ғарб ва Шарқ мутахассислари томонидан тадқиқ қилинди. Бу борада кўпроқ фаоллик кўрсатган тадқиқчилар сирасида немис олими Бернд Радке (Radtke, Bernd), араб олими Исмоил Яхё, инглиз олими А. Ж. Арберри (A. J. Arberry), америкалик олим Н.Ҳирр, араб олимларидан Абдул Фаттоҳ Барака, Али Ҳасан Абдулқодир, Аҳмад Абдурраҳим ас-Сойих, ас-Саййид ал-Жамилий, Али Муҳаммад ал-Бажовий, Хусни Наср Зайдан, Муҳаммад Иброҳим ал-Жуюшийлар ишларини зикр этиш мумкин.

Мустақилликкача бўлган даврда термизлик олимлар ҳаёти ва илмий фаолияти рус шарқшунослари томонидан ҳам қаламга олинган (В. Бартольд, М. Массон).

Бирок, ўзбек олимларининг бу соҳадаги тадқиқотлари, асосан, мустақиллик йилларидан бошланди. Термизлик олимлар илмий меросини олимлардан Абу

Исо ат-Термизий мисолида профессор У. Уватов тадқиқ қилишни бошлаб берган бўлсалар¹, кейинчалик бу ишларни И. Усмонов², М. Кенжабек³, Жалолиддин Мирзо⁴ ва бошқалар давом эттирдилар. Кейинги йилларда бу борада термизлик мутахассислар ҳам самарали ишлар олиб бордилар. Б. Муртозоев, Ж. Аннаев, З. Чориевлар Термиздан етишиб чиққан адиб ва шоирлар, жумладан, Саййид Бурхониддин Хусайн Муҳаққиқ Термизий, Мунжик Термизий, Адиб Собир Термизий, Хожа Самандар Термизий, Абубақр Умар ат-Термизийлар ҳаёти ва илмий меросига оид қатор рисола ва мақолалар эълон қилдилар.

Мазкурлардан кўриниб турибдики, соҳада муайян ишлар амалга оширилган. Бироқ, турли жанрдаги ўрта аср манбаларида номлари зикр этилган термизлик олимларнинг сони юздан ортиқ эканлигини ҳисобга олсак, олдинда қилинадиган ишлар кўп эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Ўрта аср олимлари ҳақидаги маълумотлар турли хил манбаларда ва кўпинча жуда қисқа сатрларда берилганлиги тадқиқотчига бирмунча қийинчиликлар туғдиради. Сабаби, олим ҳақидаги маълумотларнинг ўзи унинг илмий меросини тадқиқ қилиш имконини бермайди. Кейинги қадам сифатида мутахассислар энди олимнинг асарларини турли қўлёзмалар хазиналаридан излаб топишлари лозим бўлади. Бу масалада қўлёзма асарлар каталоглари тузилган ва қидириладиган олимнинг асарлари бу фихристда зикр қилинган бўлса, бу катта омад ҳисобланади. Акс ҳолда қидирувлар давом эттирилади. Олимнинг бирон бир асари дунё мамлакатлари хазиналаридан бирида топилган тақдирда ҳам, уни қўлга киритиш учун ҳам анча-мунча муаммоларга дуч келиш мумкин.

Хуллас, бугунги кунда олдимизга қўйган мақсадга эришиш учун зикр этилган қатор муаммоларни ҳал этиш лозим бўлади. Бироқ, шуниси қувонарлики, мамлакатимиз раҳбари ташаббуслари билан бу ишга қўл урилди.

Термизлик алломалар асарларининг қўлёзмалари каталогини шакллантиришни бошлар эканмиз, биринчи навбатда, мамлакатимиз ҳудудидаги қўлёзмалар хазиналаридаги асарларга эътиборимизни қаратдик. Иш кўлами ниҳоятда кенг, вақт чекланган бўлишига қарамай, гуруҳ аъзолари имкон даражасида мавжуд қўлёзмаларни қамраб олишга ҳаракат қилмоқдалар. Хориж мамлакатларида сақланаётган асарлар борасида турли мамлакатлар олимлари билан ҳамкорликларимиз муайян маънода ёрдам бераётган бўлса, иккинчи томондан, хорижда эълон қилинган фихристлардаги маълумотларга таянишга тўғри келаяпти. Нима бўлганда ҳам, ўтган даврдаги қилган ишларимиз натижалари олдимизга қўйган мақсадни муваффақиятли амалга оширишга ишонч бермоқда. Бугунги кунда ўрта асрлардан то йигирманчи

¹ Уватов У. Икки буюк донишманд. – Т.: Шарқ, 2005; У. Уватов. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т.: Маънавият, 2001.

² Усмонов И. “Наводир ал-Усул” ҳикматлари. – Т.: Фан, 2009.

³ Термиз тазкираси/ Мусананиф М. Кенжабек. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001.

⁴ Муҳаммад Ҳаким Термизий: ҳаёти ва ижоди. – Т.: “Санъат журнали” нашриёти, 2007.

асрнинг бошларигача яшаб ижод этган термизлик алломларнинг асарлари ва бу асарлар қўлёзмаларининг уч юзга яқин нусхалари аниқланиб, илмий тавсифлаш ишлари амалга оширилди.

Назаримизда, ҳозирда тайёрлаб, нашр қилинадиган фихристимиз термизлик олимлар илмий меросини тадқиқ этишда дастлабки қадам бўлади. Бу ишлар кейинчалик ҳам давом эттирилиб, бошқа мамлакатлар фондларидан ҳам термизлик алломалар асарларини излаб топиш ишлари давом эттирилади. Бугунги кунда аниқланган термизлик олимларнинг ўнлаб асарларидан икки ёки учтасигина ўзбек тилига таржима қилинганлиги маълум бўлди. Лойиҳамиз доирасида дастлабки уч йил давомида ўрта аср олимларидан Абу Исо ат-Термизий, ал-Ҳаким ат-Термизий (820–932), Ҳожа Самандар Термизийларнинг ўнта асари араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилинади. Демак, бу маънавий меросни илмий тадқиқ этиш, таржима қилиб, халқимизга етказиб бериш ишлари кейинги йилларда ҳам давом эттирилади. Шу тариқа Юртбошимиз тарихчи шарқшунос олимлар олдига қўйган муҳим вазифани амалга оширишда давомли ҳаракатда бўламиз.

РАҲИМОВ КОМИЛЖОН

Катта илмий ходим-изланувчи, ТошДШИ ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази

“Шарҳ ат-таъарруф” ва “Тазкират ул-авлиё” асарларининг қиёсий таҳлили

Аннотация. Ушбу мақола “Тазкиратул-авлиё” ва “Шарҳ ат-Таарруф”нинг баъзи қисмларини қиёслаш орқали, Аттот манбалари орасида бу асарнинг ўрнини аниқлашга қаратилган. Шу мақсадда бу икки асар орасидаги “Шарҳ ат-Таъарруф” асарининг ўрнини аниқлаш учун, Аттот фаолиятида “Қашф ул-махжуб” ва “Рисолаи Қушайрий” таржимаси таъсири сезилган намуналар келтирилган.

Таянч сўз ва иборалар: Тазкират ул-авлиё, Шарҳ ат-Та’арруф, Қашф ул-махжуб, Рисолаи Қушайрия, Мустамлий Бухорий, Фаридиддин Аттот, Иброҳим Адҳам, Боязид Бистомий.

Аннотация. В статье дается попытка определить место этого произведения среди работ автора путём сравнения некоторых частей таких произведений как «Тазкират ул-авлиё» и «Шарҳ ат-Таъарруф». Чтобы определить место «Шарҳ ат-Таъарруф» среди двух этих работ, приведены примеры из работ автора «Қашф ул-махдҷуб» и «Рисолаи Қушайрий».

Опорные слова и выражения: Тазкират-ул-авлия, Шарҳ ат-Та’арруф, Қашф ул-махдҷуб, Рисолаи Қушайрийа, Мустамли Бухари, Фаридиддин Аттот, Иброҳим Адҳам, Баязид Бистами

Summary. In this article there is an attempt to determine a place of this work among other works of the author through comparison of such ones as “Tadzkirat al-Auliya” and “Sharh al-Ta’arruf”. And, in order to determine the significance of this work “Sharh al-Ta’arruf” among